

RAZVOJ RUSKE "PROIZVODNO- ORGANIZACIONE ŠKOLE"

*Njegovan Zoran*¹

Rezime

Nakon početnih napora u drugoj polovini XIX veka i vremena kada Aleksandar II izdaje Manifest o oslobađanju seljaka (1861) koji je više značio ukidanje lične zavisnosti seljaka a manje poboljšanje njegovog položaja, početkom XX veka u Rusiji dolazi do daljeg izučavanja seljačkog položaja i samim tim, značajnijeg razvoja agroekonomske misli. Seljak je jedva opstajao na svom malom posedu i eventualne viškove agrarnih proizvoda je stvarao samo ako se čitava porodica uzdržava od potrošnje koja bi bila veća od egzistencijalnog minimuma. Stoga se u ovom članku analizira i ocenjuje rad čitavog niza autora, posebno A. V. Čajanova, na razvijanju teorije seljačkih gazdinstava. Ova teorija je u kasnijem periodu, tokom nekoliko perioda bila osnova na kojoj su se formulisali koncepti i politike prema malim seljačkim gazdinstvima na globalnom nivou, čak i u vreme tzv. Zelene revolucije.

Ključne reči: seljačka gazdinstva, radno-potrošačka teorija upravljanje porodičnim gazdinstvom, bilansiranje upotrebe radne snage, proizvodno-organizaciona škola.

DEVELOPMENT OF RUSSIAN "PRODUCTIONAL- ORGANIZATIONAL SCHOOL"

*Njegovan Zoran*¹

Summary

After early attempts in the second half of the 19th century and the time when Alexander II edited the Manifest of the Peasants liberalization (1861), which was more about personal liberalization than the improvement of their economic position, at the beginning of the 20th century the research of peasant status and significant improvement of peasant theory started in Russia. The position of peasants at their small holdings was very difficult. They were unproductive and surpluses were possible to be made only if the family barely made ends meet. Such conditions influenced a number of researchers to examine the peasant economy which resulted with the peasant theory made by A. V. Čajanov. This paper presents the development of the theory that has served a few times in recent history (even during the so called Green Revolution) as a base for global policies concerning small agricultural holdings.

Key words: peasant holdings, working-consumption theory, small holdings management, balancing manpower usage, productional-organizational school.

¹ Zoran Njegovan, redovni profesor na Poljoprivrednom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu Trg. D. Obradovića 8, tel. 0648465062, e-mail: njegovan@polj.uns.ac.rs.

¹ Zoran Njegovan, Full Professor, Faculty of Agriculture, University of Novi Sad, D. Obradovića Sq. 8, tel. 0648465062, e-mail: njegovan@polj.uns.ac.rs.

1 Uvodne napomene

"Teorija seljačkih gazdinstava" počinje da se razvija na samom početku XX veka kada je autor *Булгаков (Sergej Nikolajevič Bulgakov)* izdvojio agroprivredu na porodičnim gazdinstvima kao nezavisnu i po svojoj prirodi, različitu u odnosu na agroprivredu krupnih kapitalističkih farmi. Ali, on u svom naporu nije bio usamljen. Tu je još i empirijski rad *Kosinskog (Косинский В. А.)* iz 1906. godine, a od 1911. godine je osnovana i naučna škola u ruskoj agrarnoj ekonomiji, tzv. "proizvodno-organizaciona škola". Nju osnivaju autori *Чаянов (А. В. Čajanov)*, *Челинцев (А. Н. Čeluntsev)* i *Макаров (N. P. Makarov)*.

Osnovni značaj i cilj ove škole je bio da kreira naučni pristup koji se bavi organizacijom seljačke agroprivrede. Pre toga i u vezi sa tim je stvoren zamašan statistički materijal (tzv. budžetske studije) na kome je razvijana teorija o seljačkoj agroprivredi i njenoj organizaciji. *Челинцев* je 1911. godine publikovao svoju verziju tzv. "radno-potrošačke teorije" seljačkih gazdinstava u kojoj je gustina naseljenosti kao indikator, predstavljala značajan faktor. Njegova verzija teorije iz 1912-1913. godine je predstavljala fiziološku konstrukciju. Onju je na neki način pozajmio, odnosno preuzeo od Austrijske škole marginalne korisnosti, samo što ju je primenio na seljačku agroprivredu. Ovateorija je bila bazirana na korišćenju sopstvene radne snage u okviru porodičnog gazdinstva, kao i na potrebama za potrošnjom na domaćinstvu. Slično njemu, autor *Макаров* je u periodu 1914 – 1918. godine izradio studiju nove doktrine seljačkih gazdinstava. Na njoj je radio zajedno sa *Челинцев*-im i *Чаянов*-im, pri čemu je potonji dao sumarni pregled teorije bilansiranja upotrebe radne snage na seljačkim gazdinstvima. Ova teorija se mogla smatrati originalnom u odnosu na dostignuća u zapadnim zemljama koja su prevashodno bila orijentisana na krupni kapitalistički posed i dokazivanja prednosti kapitalističkog načina proizvodnje. Tako je ruska *proizvodno-organizaciona* škola zauzela jedinstveno mesto u doktrinarnoj istoriji agrarne ekonomije.

Agrarni razvoj u Rusiji se od vremena oslobađanja seljaka nakon 1860-tih godina, pa sve do masovne kolektivizacije seljačkih gazdinstava nakon boljševičke revolucije, u 1930-tim, može podeliti u tri podperioda: 1) podperiod od vremena oslobađanja seljaka do revolucije; 2) podperiod u kome nastupaju tzv. *Столипин*-ove agrarne reforme – 1906-1917. godine; i 3) podperiod u kome nastupa *Sovietska era* od 1917-1932. godine kada je izvršena masovna kolektivizacija. Zajedničke karakteristike seljačkih gazdinstava u sva tri podperioda jesu: a) da seljačka gazdinstva predstavljaju dominantni tip organizacije agrarne proizvodnje; b) da su ruralna područja izložena velikom demografskom pritisku gazdinstava koja se baziraju na sopstvenoj – porodičnoj radnij snazi, kao i c) da je agrarna proizvodnja pretežno naturalna.

Ako se posmatra svaki podperiod, uočava se da u svakom postoji različit pravni status seljaka, odnosno, zemljišta sa kojim raspolazu i koje koriste. Uprvom podperiodu je bilo prisutno kolektivno vlasništvo (tzv. *mir ili opština*); u drugom se sve više širilo individualno-privatno vlasništvo – *Столипин*-ova agrarna reforma kombinovana sa postupcima zemljišnog uređenja (konsolidacije), za šta je kao primer uziman Danski model. Ovaj podperiod je karakterističan po tome što su milioni seljaka zamenjivali kolektivno vlasništvo (opština – *mir*) za individualno-privatno vlasništvo nad zemljištem. Utrećem podperiodu se privatno vlasništvo ukida i nemaju ga ni seljaci, ni ostala privatna lica. Jedinu vlasnik je država koja to vlasništvo ostvaruje prema tumačenju da prirodni resursi predstavljaju opšte dobro. Otudanemogućnost da seljaci mobiliju vrednost poseda koristeći sopstvenu – privatnu inicijativu.

Osnove teorije "seljačkih gazdinstava" 2

Počev od sredine XIX pa sve do početka XX veka, agrarna politika međunarodnih pokreta radnika se nalazi pod uticajem predviđanja Marksa (*Karl Heinrich Marx*) i njegovih sledbenika. Ova predviđanja su išla ka tome da će sa razvojem kapitalizma doći do opadanja potrebe za postojanjem seljačkih gazdinstava, sve do njihovog konačnog nestanka. Smatralo se da je seljačko gazdinstvo kao recidiv iz prethodne društvenoekonomske formacije - feudalizma, osuđeno na propast, a seljaci su identifikovani kao neprijatelji radničkog pokreta (*Marx*, 1872, 1885, 1894; *David* 1903; *Булгаков*, 1900). Međutim, posle 1890. godine dolazi do određenog zaokreta u tretiranju ovog pitanja. Novi stav marksista o preduzetničkoj veličini seljačkih gazdinstava je najbolje opisao Kaucki (*Karl Kautsky*) u svome radu "*Agrarno pitanje*" (1890).

Krupno poljoprivredno gazdinstvo (a ne veliko) se smatra tehnički superiornim u odnosu na sitno (a ne malo) koje svoju konkurentnost u tom smislu, može postići samo prekomernim radom ili smanjenom potrošnjom. Neophodnost kooperiranja sitnih gazdinstava se ne odriče, ali ne predstavlja suštinu pitanja kada se posmatra mogućnost kompenzacije nedostataka koje poseduje sitno gazdinstvo.

U ovu priču su se uključili još *Friedrich Otto* koji kritikuje *Kautsky*-og i *Булгаков* koji je u svojoj doktorskoj tezi na ruskom jeziku pokušao da afirmiše mišljenje o seljačkom gazdovanju kao posebnom slučaju ekonomsko-teorijske studije. U navedenoj tezi se može naći prvi pokušaj da se formuliše princip za uspostavljanje doktrine o agroprivredi na seljačkim gazdinstvima. Po njemu se perspektiva malih seljačkih gazdinstava u poređenju sa velikim farmama, ne postavlja kao pitanje.

Sličan pristup ima i *E. David* koji je smatrao da *Marx*-ov stav o koncentraciji, ne važi za agroprivredu. To zasniva na studiji u kojoj posmatra uticaj mehanizacije na agroprivredu. Na osnovu rezultata ove studije on zaključuje da primena mehanizacije u agroprivredi ne može da

pruži toliko prednosti na velikoj farmi u odnosu na malu, kao što je to slučaj u industriji. Ovakvo mišljenje je posledica shvatanja da je agroprivreda više revolucionisana naučnim otkrićima nego tehničkim invencijama. U tom smislu, i Булгаков deli njegovo mišljenje.

Pišući o razvoju kapitalizma u Rusiji (1808), Lenjin (*Владимир Илич Ульянов – Ленин*)¹ kao i u velikom broju ostalih eseja koji se bave pitanjima agroprivrede, branio opšti marksistički stav o pitanju veličine poseda. Njegov pristup je bio suštinski drugačiji i protiv tzv. (neo)populističkog stava² koji su zastupali tzv. "народники"³. Taj stav Ленин-a bi se mogao interpretirati kao stav da mala gazdinstva imaju legitimno mesto u ukupnoj agroprivrednoj šemi, kao i da postoji ruski put u socijalizam. Takođe, on je smatrao da je moguć direktan prelazak iz seljačkog društva (opštine nazivane mir) u socijalizam, bez bilo kakve uloge kapitalizma kao međufaze. To je bio svojevrstan kompromis u odnosu na stvarne uslove koji su postojali u Rusiji pa nije čudo da je bilo dosta polemika oko takvih stavova koje su trajale više decenija.

3 Rezultati istraživanja

Primena agrarne statistike u izračunavanju prihoda i troškova agrarne proizvodnje, posmatrano uopšte a i posebno, može se smatrati tradicionalnom u Rusiji. Istovremeno, to je u prvoj dekadi XX veka poslužilo kao solidna empirijska osnova za razvoj *teorije seljačkih gazdinstava* kao posebne doktrine. Po pravilu, statistička istraživanja su bila organizovana od strane organa ruralne komunalne administracije koja se nazivala "земство"⁴.

Nakon Revolucije iz 1905. godine, grupa ruskih agrarnih ekonomista kao npr. *Брутскус, Косински, Макаров, Матсејевич, Минин, Рибников, Чаянов, Челинцев* i drugi, organizovala se u posebnu naučnu školu na osnovu već pominjanog rada *Kautsky-og (Agrarno pitanje)* koji je u Rusiji publikovan 1906. godine. Inicijative su potekle od strane *Косински-ог* u *Kiev-u* (danas Ukrajina). To je bio probni balon, odnosno, probna kapisla. Škola je faktički zaživela tek od 1911. godine, kada su *Чаянов* i *Челинцев* publikovali svoje verzije "*radno-potrošačke teorije*" u okviru kojih je zastupljen sveobuhvatni tretman problema seljačkih gazdinstava zasnovan na empirijskoj osnovi. Tako je tzv. "proizvo-

¹ Ленин је псеудоним, а такође је писао под псеудонимом *Иљин*, док му је право име било *Уљјанов*.

² Тацније неопопулистичког става. Овај термин је први користио *Л. Н. Литошенко*, релативно конзервативан критичар школе *Чаянов-а*. Тиме је желео да опише традицију којој је она припадала (*Литошенко*, 1923: 4-8). Овај термин су у истом смислу користили и Совјетски марксисти. Неопопулистичка традиција је наглашавала способност сељачке агро-привреде да преживљава и опстаје у било којим условима. Село је у то време представљало хомогену средину – заједницу, способну да се перманентно репродукује и економски и социјално.

³ *В. Воронцов* – псеудоним "В" "В" и *Н. Дениелсон* – псеудоним "Н" и "Николаи", са којима је Ленин доста полемисао. Треба поменути и *П. П. Маслов-а* (1901. и 1906.) који је као водећи Меншевик у Руској социјал демократској партији износио ставове одрећне *Марх-а*, *Kautsky-ом* и *Ленин-а*. Ту су још и *Чупров* и *Каблуков*.

⁴ Од 1870. године је за почет озбиљан приступ сакупљању и обради података о сељачкој економији – tzv. статистика *земство*. Находи до којих се долазило су у знатној мери револуционисали многе концепте и теорије – пре свега теорију сељачких газдinstava *Чаянов-а*.

dno-organizaciona škola" kao dostignuće koje je počelo da se primenjuje na inicijativu *Макаров-а*, imala svoja tri eminentna lidera: *Челинцев-а*, *Чаянов-а* i *Макаров-а*. Ideja radnog gazdinstva (*трудовае кохозяйство*) nije nova, ali je bilo novo i plodonošno porodično gazdinstvo koje se posmatralo u kombinaciji sa poslovnom organizacijom. Ono nije bilo potpuno bez verifikacije, obzirom da je *Чаянов* govorio o njegovoj pojavi kao novoj nezavisnoj naučnoj disciplini u agrarnoj ekonomiji u Rusiji posle 1905. godine. Promoter ove *производно-организационе школе* je bio časopis "*Агронoмски журнал*" (1914). On je bio publikovan kao mesečnik i u njemu je naznačen sledeći radni program: 1) agrarna politika; 2) formacija poseda – agrarna struktura; 3) socijalna agronomija (principi i metodi agrarnog savetodavnog rada); 4) agrarna kooperacija; 5) organi za agrarnu politiku; 6) agrarna ekonomika i poslovna administracija malih gazdinstava; 7) agrarno eksperimentisanje; 8) istraživanja u agroprivredi i njenim pojedinim granama; 9) lokalna samoupravna administracija; i 10) lokalni komunalni život i organizacija agrara.

Ovaj program se najlakše može objasniti ako se navedenom doda ključna reč – seljačko gazdinstvo. Tako se po prvi put u istoriji agrarne ekonomije formira naučna škola sa kompleksnim programom i na isti način ispoljenim ciljevima. Dakle, seljačko gazdovanje posedom je postalo predmetom naučnog istraživanja. Tome treba dodati značaj *Столипин-ових* agrarnih reformi (1906-1917) koje reprezentuju tranziciju od makroekonomske i u osnovi agrarno-političke orijentacije, ka privatno-ekonomskoj koja je bila zasnovana na proizvodnoj organizaciji i poslovnoj ekonomiji.

Reforme su stvorile nekoliko miliona privatnih i delimično konsolidovanih seljačkih gazdinstava stimulisanih da proizvodno i organizaciono razmišljaju u okviru konkretnog tipa gazdovanja. U takvim uslovima, *Чаянов* je uočio da modernizacija malih seljačkih gazdinstava ne sledi ni kapitalistički ni socijalistički put preobražaja. Smatrao je to seljačkim modelom povećanja tehničkog nivoa agrarne proizvodnje koji se mogao ostvariti radom savetodavnih službi i kroz kooperaciju, obezbeđujući tako konzervaciju – *status quo* za seljačku institucionalnu mrežu. U ovoj mreži veliki značaj ostvaruje malo gazdinstvo u čijoj je osnovi sopstvena – porodična radna snaga. Stoga se beleži da su u to vreme stvoreni i uslovi za ekspanziju agrarne kooperacije.

Orijentacija same škole je bila na empirijskim – statističkim istraživanjima, obzirom da su većina od sledbenika bili učenici eminentnih agrarnih ekonomista i statističara *Фортунатов-а* i *Каблуков-а*.

Upravljanje porodičnim gazdinstvom 4

Теорија seljačkih gazdinstava koju je postavio *Булгаков*, podrazumevala je seljačko gazdovanje i predstavlja specifičnu organizacionu formu koja

pretpostavlja vođene agrarne proizvodnje od strane seljačke porodice. To nije slučaj sa krupnom kapitalističkom farmom koja umesto porodične, koristi iznajmljenu radnu snagu. Kao cilj seljačke porodice se izdvaja potreba da zadovolji sopstvene potrebe gazdinstva (potrebe porodice) koristeći sopstvenu – porodičnu radnu snagu. S druge strane, cilj kapitaliste je sasvim drugačiji, da ostvari dohodak (profit) i uveća vrednost sopstvenog uloženog kapitala. Zbog toga, *Булгаков* savetuje da ako se želi ući u suštinu seljačke privrede, treba zaboraviti sve što se zna o kapitalističkom preduzeću. Dakle, kada se govori o seljačkom gazdinstvu, pre svega, treba zaboraviti kapital kao ekonomsku kategoriju. Seljačko gazdinstvo ga nema – ne poseduje. Sve što je na raspolaganju seljačkom gazdinstvu je radna snaga i mogućnost njene upotrebe. Sledstveno tome, treba zaboraviti i na profit kao ekonomsku kategoriju jer on postoji samo tamo gde je i kapital, i gde je cilj organizovanja proizvodnje usmeren na uvećanje njegove vrednosti. Dalje, treba zaboraviti i na zemljišnu rentu, jer je ona ultimativno vezana za profit. Tamo gde nema profita, nema ni zemljišne rente, mišljenja je *Булгаков*.

Činjenica je da zemljište seljaka ima svoju vrednost¹ u istom smislu kao i zemljište kapitaliste, ali je ta sličnost, po njemu, samo formalna. Neradni dohoci kao što su interes na kapital, profit i zemljišna renta, nisu uključeni u cene proizvoda na seljačkom gazdinstvu na kome je uposlena porodična radna snaga. Zbog toga se dohodak koji ostvaruje seljak mnogo bolje upoređivati sa dohotkom zaposlenih (zaradama zaposlenih). Imajući sve to u vidu, *Булгаков* kao merilo za rezultat seljačkog gazdinstva preporučuje visinu životnog standarda seljačke porodice.

Takođe, *Булгаков* smatra da seljački posedi koji koegzistiraju sa kapitalističkim, predstavljaju usamljena ostrva u kapitalističkom moru. To je, po našem mišljenju, sasvim logično, obzirom da nigde (ni u jednom društveno ekonomskom sistemu) i nikada (posmatrano u istorijskoj perspektivi) ne postoje čisti društveno ekonomski odnosi (npr. 100% kapitalistički). Uvek se govori i upravlja prema dominantnim društveno ekonomskim odnosima, a često zaboravlja da paralelno egzistiraju i društveno ekonomski odnosi prethodnih i/ili novonastajućih društvenih formacija. Takođe, on smatra da seljačka gazdinstva predstavljaju posebnu organizacionu formu proizvodnog korišćenja ljudske radne snage – seljaka i njegove porodice, sa ciljem da im obezbedi život u prihvatljivim uslovima sa aspekta životnog standarda.

Nakon 1910. godine, *teorija o bilansiranju rada i potrošnje seljaka* je dalje unapređivana od strane predstavnika "*proizvodno-organizacione škole*". Seljačko gazdinstvo je okarakterisano kao prag organizaciona forma – porodičnog organizovanja (organizovanja radne snage i njihove potrošnje), a sama teorija razvijena u dve verzije. *Prvu verziju* koju je formulisao *Чаянов* prihvatili su *Челинцев* i ostali, dok je nešto kasnije *Чаянов* formulisao i drugu. Obe predstavljaju isti koncept radno-organi-

¹ Vrednost seljakove zemlje on smatra većom od kapitalističke jer je to zaštitna mera od pokušaja kapitalista da istu kupe.

zacionog karaktera seljačkog gazdinstva. Pri tom, računalo se sa mogućnošću da se uvek ne ostvari sistematsko korišćenje radne snage (u maksimalnom iznosu radnog angažovanja) kao i sa tim da može doći do slučajeve kada se koristi eksterna radna snaga za neke povremene poslove na gazdinstvu. Međutim, ni *Чаянов* ni *Челинцев* to nisu smatrali od većeg uticaja na model koji su zastupali. Takođe, smatrali su da je prirodni – biološki rast broja članova seljačke porodice od uticaja na njenu budućnost. Što se tiče samog seljačkog gazdinstva kao potrošačke jedinice, kod ovih autora je bilo određene razlike u tumačenju. *Челинцев* potrošnju karakteriše kao egzistencijalni minimum koji je pokriven vrednošću roba koja nastaje ukupnim angažovanjem porodične radne snage. U tom smislu, seljačka porodica se adaptira u svom angažovanju (procesu samo-eksploatacije). Napor za eventualnim investiranjem se smatra vanrednim. Dakle, posmatrano šire, *Челинцев* smatra da je seljačko gazdinstvo orijentisano na samoodržanje, odnosno, na obezbeđenje neophodnih proizvoda za život seljaka i njegove porodice u egzistirajućim prirodnim i marketinškim uslovima. Po njemu, opredeljujući faktor nije odnos između potreba za potrošnjom i raspoložive porodične radne snage na gazdinstvu, na jednoj strani, i raspoloživog zemljišta, posmatrano na drugoj. U funkciji analize porodične ekonomije na gazdinstvu, on kao osnovnu karakteristiku navodi virtualno odsustvo tržišta radne snage, zatim smatra da je farma vođena sa neplaćenom porodičnom radnom snagom, tako da bi se model mogao postaviti na osnovi bilansa potreba i resursa koji postoje na gazdinstvu. Potrebe su u stvari sadašnje i buduće potrebe za potrošnjom.

Kao subjekt seljačkog gazdinstva *Челинцев* navodi porodičnu radnu snagu. Njena veličina i kompozicija nije konstantna već se periodično menja u funkciji biološke reprodukcije kao faktora od uticaja na porodični život (rađanje i umiranje). Posmatrano sa ekonomskog stanovišta, ističe značaj potrošačkih potreba članova porodičnog gazdinstva (broj potrošačkih jedinica) i broj radne snage sa kojim porodica raspolaže (jedinice radne snage). U tom smislu, on se trudi da konstruiše osnovu teorijski normalnog modela za ove promene. U tom trenutku, slično njemu, i *Чаянов* zastupa isti pristup i izgrađuje prvu verziju modela.

Naime, *Чаянов* uzima porodicu - gazdinstvo kao dati nivo veličine i strukture sa datim nivoom potreba - potrošnje i datim nivoom cena. Nivo porodičnog ekvilibrijuma vezano za ponudu i tražnju se postiže automatski, unapređenjem tehničkih uslova proizvodnje.

Produktivnost radne snage posmatran po radnom danu izražava kao dp . Ako se broj radnih dana u toku godine održava konstantnim, onda je odgovarajuće povećanje godišnjeg prihoda gazdinstva u takvim uslovima moguće izraziti kao $n \cdot dp$. Međutim, ako je n varijabilan (broj radnih dana u godini), nije moguće normalno meriti vrednost ekvilibrijuma ostvarenog dohotka dx . U slučaju da se ukupan prihod poveća, njegova marginalna korisnost se smanjuje i stoga se mora smanjiti i broj godišnje ostvarenih radnih dana kako bi se održali marginalni uslovi. U tom slučaju je moguće napisati:

$$dx < n_0 dp, \quad (p/x) (dx/dp) < 1$$

Ovo predstavlja elastičnost tražnje za godišnjim prihodom gazdinstva u zavisnosti od prihoda radne snage koji se ostvaruje dnevnim angažovanjem.

U ovom, modelu 1, polazi se od toga da porodica ima tačno određeni nivo potreba – unapred determinisanih. Otuda je u modelu 1, linija MU – marginalne korisnosti dohotka pri vrednosti x_0 godišnjeg prihoda – potreba, vertikalna. Radna snaga može imati povećanu ne-korisnost ali zahtevi za održanjem moraju biti ispunjeni po bilo kojoj ceni. U tom smislu je tražnja za porodičnim приходima neelastična u odnosu na ne-korisnost radne snage i povraćaj po radnom danu. Zato je za $n_0 dp > 0$, $dx = 0$ i kriva snabdevenosti – raspoloživosti radne snage na gazdinstvu je horizontalna (definitivni nivo porodične potrošnje u datom vremenu i prostoru, minimum koji određuje ekonomsko ponašanje).

Model koristi sledeće veličine:

MU – marginalna korisnost dohotka kao funkcija cena roba koje se troše/konzumiraju na gazdinstvu i investiraju na bazi individualnih preferencija, kao i standardne veličine porodice u smislu broja odraslih potrošačkih jedinica

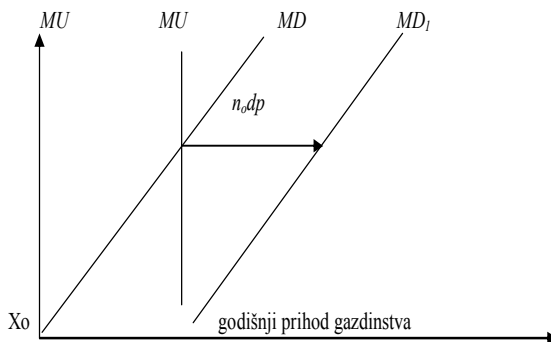
MD – marginalna ne-korisnost radne snage, funkcija cena proizvedenih roba, materijalnih resursa po čoveku i tehničari proizvodnje (fizička produktivnost po danu rada) i standardizovane veličine porodičnog gazdinstva u pogledu broja odrasle radnosposobne radne snage.

p – vrednost povraćaja radne snage za radni dan.

n – broj radnih dana na gazdinstvu posmatran godišnje.

x – godišnji prihod gazdinstva, $x = pn$

Model 1: Teorija održanja seljačkog gazdinstva
(prva verzija modela Чаянов-а koju su prihvatili Челинцев i drugi)

Izvor: Harrison, M., 1975. (preuzeto iz ranijih radova Чаянов-а)

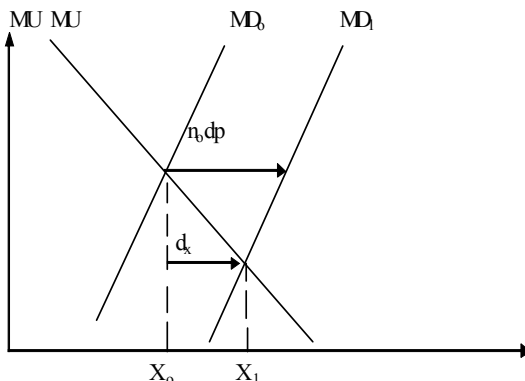
Može se uočiti da je gustina agrarne populacije ta koja objašnjava strukturne uslove gazdovanja. To se od strane *Челинцев-а* kao sledbenika ove verzije modela, potkrepljuje i računovodstvenim podacima na porodičnim gazdinstvima oblasti *Тамбов*. Kroz ovaj pristup je u rusku praksu uvedeno i tzv. dvostruko računovodstvo. Osim toga, kao znameniti ruski geograf, *Челинцев* je radeći i sam na ovoj teoriji, izvršio lokalizaciju farmskih sistema u ruskoj agrarnoj geografiji.

Za razliku od *Челинцев-а* i ostalih koji su ostali na prvobitno formulisanim pretpostavkama, *Чаянов* je evoluirao u mišljenju. On je smatrao da se bilans između korišćenja porodične radne snage i nivoa njene potrošnje, ne zaustavlja na egzistencijalnom minimumu. Stoga on razvija novu verziju ove teorije - modela, koristeći se i dalje marginalnim principom (Model 2).

*Чаянов*¹ je to obrazložio kroz dva svoja rada na ruskom jeziku prevedenih na engleski jezik (engl. "A theoretical sketch of the labour farm" - 1912. i 1913.) i (engl. "The organization of the peasant farm in northern Russia" - 1919.), i jednim radom na nemačkom jeziku, kasnije prevedenim na ruski i engleski (engl. "The peasant farm doctrine" - 1923). Tako je formulisao drugu verziju teorije balansa između radne snage i potrošnje na gazdinstvu, koristeći pomenuti marginalni princip po ugledu na Austrijsku školu i nakon što je pročitao *Jevons*-ovu knjigu: Teorija političke ekonomije - *The Theory of Political Economy*. Zaključci do kojih je došao, uglavnom su zasnovani na empiriji.

U ovom, drugom modelu (grafikon) *Чаянов-а*, marginalna korisnost dohotka kao funkcija cena roba koje se troše - konzumiraju na gazdinstvu i investiraju na bazi individualnih preferencija, kao i na bazi standardne veličine porodice u smislu broja odraslih potrošačkih jedinica.

Model 2: Teorija održanja seljačkog gazdinstva (druga verzija modela *Чаянов-а*)

Izvor: Harrison, M., 1975. (preuzeto iz ranijih radova *Чаянов-а*)

¹ *Александр Васильевич Чаянов* (1888-1937) je jedan od najuspešnijih agrarnih ekonomista u Rusiji, zagovornik ruralne sociologije i uporni branilac agrarianizma i kooperativa.

Uočava se da marginalna korisnost nije više vertikalna kao u modelu 1. Ona ima opadajuću vrednost i pomera se u desno kada se posmatra u odnosu na krivu marginalne ne-korisnosti radne snage (funkcija cena proizvedenih roba, u odnosu na materijalne resurse po čoveku i u odnosu na tehniku proizvodnje - fizička produktivnost po danu rada). Isto važi i u odnosu na veličinu porodičnog gazdinstva u pogledu broja odrasle radnosposobne radne snage. Ovaj odnos je proporcionalan sa povećanjem vrednosti - nivoa produktivnosti po radnom danu. To rezultira povećanjem nivoa na kojoj se ostvaruje ekvilibrijum prihoda porodičnog gazdinstva. On je pozitivan ali je i u manjoj meri proporcionalan.

$$0 < (dx / dp) (p / x) < 1$$

Pozitivna elastičnost tražnje za приходима - dohotkom ali niža od jedinstvene (u čemu je i razlika u odnosu na model 1), iskazana je u stavu *Чаянов-а* da stopa rasta dodatno ostvarenog dohotka na gazdinstvu, značajno zaostaje iza stope povećanja produktivnosti radne snage. To se može interpretirati stavom da godišnji intenzitet upotrebe radne snage na gazdinstvu opada pod uticajem faktora boljeg plaćanja toga rada.

Matematički izraz koji je naveden, pokazuje da seljacima nije cilj jedinstveni nivo održanja gazdinstva (model 1), niti da maksimiziraju dohodak u toku jedne godine (čisti materijalizam), već da je njihov napor usmeren da maksimiraju neto korisnost ostvarenog dohotka i sopstvenu dokolicu. Otuda, na izvestan način, ovo predstavlja odgovor na pitanje zašto seljaci moskovske i provincije Smolensk uzgajaju lan, kad on obezbeđuje niži povraćaj po danu nego većina ostalih kultura (nekad čak i niži dohodak po danu nego što su lokalne nadnice).

Чаянов ceo ovaj model razvija u ruskim uslovima i izražava pretpostavkama da porodica raste u periodu od 25 godina sa sedmoro do devetoro dece po porodici (novi bračni par – muškarac starosti 25 godina i žena 20 godina koji dobijaju decu svake treće godine u periodu od 25 godina, tako da će godinu dana posle perioda od 25 godina imati devetoro dece starosti od 1-14 godina). Deca do 14 godina predstavljaju samo potrošačke jedinice, pa se ne računaju kao porodična radna snaga. Na ovaj način, on formira različite nivoe egzistencije porodice sa različitim racijama između potrošačkih potreba i raspoložive radne snage koje obeležava kao odnos C / M.

C – je broj potrošačkih jedinica, a

M – je broj jedinica radne snage u jednoj porodici.

Očigledno je da je broj raspoložive porodične radne snage u periodu rasta (25 godina), manji od broja potrošačkih jedinica.

Porodična farma ima prirodna ograničenja u funkciji obima poslovanja i mogućnosti proizvodnje. One su uslovljene veličinom porodice, nivoom potrebnim za zadovoljavanje potreba i radnim potencijalom. Potrošačke

potrebe uslovljavaju minimum, a raspoloživa porodična radna snaga, maksimum. Pri tom, maksimalno korišćenje 100% radne snage se retko dešava, sem eventualno u sezoni. Tako, postoji deo slobodnih - neiskorišćenih jedinica radne snage. U ruskim uslovima, u dato vreme, Чаянов navodi prosečno iskorišćenje radne snage na nivou od 50%, iako je svestan da u tom smislu, postoje značajne razlike od gazdinstva do gazdinstva. Otuda, odluka o nivou korišćenja radne snage zavisi od dva faktora: 1) strukture porodice, posebno od pritiska potrošačkih jedinica na radne članove porodice kao najznačajnijem faktoru, i 2) od uticaja spoljašnjih uslova koji se odražavaju na ekonomski rezultat rada na gazdinstvu.

Kao meru za pritisak potrošačkih jedinica on koristi odnos C / M , a kao meru korišćenja radne snage na gazdinstvu on koristi broj radnih dana angažovanja pojedinog radnika, i dodatno, neto dohodak radnika po danu. Na osnovu toga, bio je u stanju da koristi godišnji neto dohodak radnika i stavi ga u odnos sa izrazom C / M . Tako objašnjava varijacije u pritisku koji potrošnja na gazdinstvu ostvaruje na porodičnu radnu snagu, utičući na kapacitet njenog korišćenja. U vezi sa tim, on uočava da što je teži rad u relaciji sa rezultatom, niži je i životni standard porodice. Razlog za rad van porodičnog gazdinstva on nalazi u nedostatku dovoljne količine zemlje potrebne da se ishrane članovi porodice. U tom smislu je kod njega postojala tendencija da se kreira optimalni odnos između zemljišta sa kojim raspolaže porodica, i veličine same porodice.

Чаянов takođe pokušava da dokaže i to, da kapital igra sasvim drugačiju ulogu na porodičnom gazdinstvu nego što je to slučaj sa kapitalističkom farmom. On smatra da kapital nije opredeljujući faktor na porodičnom gazdinstvu već da je to radna snaga. Zato kao osnovni organizacioni problem porodičnog gazdinstva ističe radni kapacitet porodice. Konačno, treba istaći da u svojoj analizi, Чаянов nije zaboravio ni eksterne uticaje (veličinu gazdinstva, marketinške uslove, prirodne uslove, i sl.).

Njegova teorija radno-potrošačkog balansa na seljačkom gazdinstvu u Rusiji, predstavlja prvi pokušaj da se presadi neoklasična teorija ekvilibrijuma u agrarnu ekonomiju.

Kritičari i sledbenici teorije seljačkih gazdinstava **5**

Još u vreme kada je formulisao svoju teoriju, Чаянов je imao kritičare¹. S jedne strane, postoje kritičari koji su pre svega, vršili i političke pritiske i napadali Чаянов-a i njegove sledbenike tokom 1920-tih godina. U to vreme, bila je poznata debata između Ленин-a i Чаянов-a. Ленин je bio njegov veliki protivnik, pa će njihova debata u najosnovnijim crtama biti

¹ Diskusije na temu teorije seljačkih gazdinstava u XX veku su se najčešće vodile u časopisu "The Journal of Peasant Studies"

komentarisana na narednim stranicama. Pored toga, treba istaći da je svakako značajniji njegov protivnik bio *Сталин* kao osnovni arhitekta kolektivizacije u Sovjetskom savezu od 1929. godine. Zbog toga su se pritisci i napadi nastavljali i to pre svega, i od strane Sovjetske Vlade, što se u konačnom završilo njegovim hapšenjem. Uhapšen je zajedno sa *Макаров*-im i *Кондратиев*-im 1930-tih godina. Optuženi su kao kontra-revolucionari i vođe tzv. radničko-seljačke partije.

Treba istaći da je bilo i onih savremenika koji su pokušavali da njegovu teoriju seljačkih gazdinstava ili teoriju radno-potrošačkog balansa, prikažu na bolji način, opovrgavajući je u celini ili u pojedinim elementima. Njih sma-tramo značajnijim pa ćemo u nastavku ukazati na stavove njegovih najvećih kritičara iz 1920-tih godina. Jedan od njih je svakako bio Litošenko (*Литошенко*, 1923), međutim, kao najuspešniji kritičar se svakako može izdvojiti *Студенский* (Studensky). Ovaj autor je svoj kritici-zam usmerio u dalji razvoj teorije seljačke ekonomije (*Студенский*, 1923). Stoga ćemo se osvrnuti na njegov pokušaj da u vreme kada je formuli-sana teorija seljačkih gazdinstava, njoj suprotstavi sopstvenu teoriju.

6 Teorija balansa radne snage i dohotka *Студенский*-og

Slično *Челинцев*-u i *Чаянов*-u, *Студенский* je smatrao da seljačko gazdinstvo kao subjekt, nije uniforman tip preduzeća, i da umesto različitih tipova biznisa, ono predstavlja posebni tip poslovanja. Pri tom, on smatra da čak i kada ovaj tip seljačkih gazdinstava predstavlja većinu i dominantno doprinosi uspostavljanju slike o statističkim prosečnim vrednostima na seljačkim gazdinstvima u Rusiji, ova teorija ne može biti primenljiva u generalanom – opštem pristupu. U tom smislu, *Студенский* pokušava da izgradi generalno primenljivu teoriju za seljačka gazdinstva kao "*preduzeća*" sa porodičnom radnom snagom.

Seljačko gazdinstvo definiše kao posao zasnovan na radnoj snazi koja nije iznajmljena – zaposlena sa strane, van gazdinstva. Subjekat takvog preduzeća (seljak vlasnik gazdinstva) je taj koji investira u svoj posao deo sopstvenog kapitala, zatim ulaže svoju preduzetničku aktivnost, i svoju radnu snagu. Na taj način su radna i preduzetnička aktivnost kombinovani u seljaku kao vlasniku gazdinstva.

Korišćenje porodične radne snage (što je u Rusiji bio slučaj) ili samo-stalan rad seljaka vlasnika (koji je slučaj bio u USA), *Студенский* smatra irelevantnim sa aspekta karaktera seljačkog gazdinstva kao modela poslovanja na principu korišćenja radne snage (*labour business*). Karakter ovakvog poslovanja on vidi u činjenici da je seljak kao vlasnik gazdinstva u funkciji podrške ostalim članovima svoje porodice, ili u funkciji tržišne proizvodnje. Takođe, smatra da seljačko gazdinstvo nije pod uticajem veličine investiranog kapitala. Kao odlučujući faktor se navodi odsustvo zaposlene radne snage.

Seljaka koji radi na gazdinstvu i ne zapošljava radnu snagu, računajući isključivo na sopstvenu i radnu snagu porodice, smatra *homo oeconomicus*-om. On ga smatra potpuno ignorantnim u pogledu neeko-nomskih faktora, orijentisanom isključivo na ostvarenje pozitivne razlike vrednosti, na isti način kao i *homo oeconomicus* kapitalističke preduze-tničke teorije. U tom smislu, seljačko gazdinstvo koje počiva na porodi-čnoj radnoj snazi, treba da ostvaruje dohodak a ne potrošnju kao finalnu kategoriju svog ekonomskog bilansa, čak i u slučaju kada je on samo psihološki. Na taj način se rezultat rada na gazdinstvu (output) i upotre-bljena porodična radna snaga izražavaju u novcu (zajedno sa ostalim inputima). Pri tom, iako je u situaciji da eksploatiše sopstvenu i radnu snagu porodice, seljak je orijentisan na optimalno korišćenje radnih kapaciteta.

Posmatrano u celini, postavka ove teorije se u nekim manjim aspektima razlikuje od teorije Чаянов-а, koja, kako je već navedeno, u osnovi ima balans radne snage i potrošnje članova seljačkog gazdinstva. Razlike su uglavnom formalne jer su obe teorije predstavljene kao modeli marginalnog ekvilibriuma.

Студенский je potrošnju zamenio zaradom ali i sam je svestan da iza zarade stoji čitav niz potreba seljaka i njegove porodice koje na ovaj način treba zadovoljiti. S druge strane, on se u svojoj teoriji balansa radne snage i ostvarene zarade seljačkog gazdinstva (engl. *labour income theory*) ne dotiče ni jednog nivoa potrošnje, posmatrano sa aspekta potreba gazdinstva (životnog standarda), a takođe ni poslovne organizacije. Činjenica je da seljačka farma predstavlja poslovnu organizaciju i da je u različitim uslovima, balans radne snage i zarade na seljačkom gazdinstvu koji on promovise, uslovljen različitim faktorima. Naime, u uslovima progresivnog razvoja proizvodnih tehnika i rasta produktivnosti, raste i životni standard koji tako psihološki utiče na stalni rast subjektivne procene zarade, odnosno, povećanja stepena eksploatacije radne snage. To dovodi do maksimalnog korišćenja sopstvene radne snage. Po njemu, na taj način seljačko gazdinstvo postaje preduzeće.

Zaključak 7

Rad tvorca proizvodno-organizacione škole, posebno A. B. Чаянов-а je, pre svega, doduše u ruskim uslovima, ukazao na postgojanje određenih razlika u ekonomiji veliki (krupnih) i malih (sitnih gazdinstava), kao i da bez obzira na dominantno vladajuće socioekonomske uslove na globalnom nivou, egzistgiraju tzv. paralelni svetovi (sa drugim sistemima vrednosti) u kojima važe drugačija pravila.

Takođe, može se zaključiti da je marginalna analiza sasvim dovoljna da se formuliše i naučno obrazloži jedna konzistentna teorija. Ona nije u saglasnosti sa težnjom zapadnih ekonomista koji veličaju kapitalistički, danas neoliberalni globalni sistem kao bez sve sumnje, ekonomski najnapredniji

Pored diskusije koja se odnosila na verifikaciju samog modela, veliku pažnju ove teorije je uslovalo shvatanje seljačke ekonomije kao ekonomske forme koja se razlikuje od dominantnog kapitalističkog načina proizvodnje. Tzv. model odozdo ka gore - "*from below*" je posebno značajan kao pristup koji je bliži filozofiji samih seljačkih gazdinstava, nego nacionalnim i međunarodnim tokovima resursa, roba i tražnje. Tu je i relativna autonomija seljačke radne snage u pogledu njenog korišćenja na osnovama strategije preživljavanja. Ona je potpuno disonantna sa logikom koju koriste kapitalistička agroprivredna preduzeća. Takođe, različiti način računanja kad je u pitanju proizvodnja, zakup zemljišta, korišćenje radne snage i drugo, ukazuje na različite modele funkcionisanja jednog i drugog, posmatrano sa aspekta političke ekonomije.

Seljačka gazdinstva uglavnom maksimiziraju ukupni dohodak umesto profit, a marginalni proizvod u mnogim slučajevima vodi strategiju proizvodnje i zaposlenosti seljačkog gazdinstva – ruralne ekonomije. Ova različita logika je u uslovima nezaposlenosti koji vladaju u savremenom dobu, naglašavala značaj teorije *Чаянов-а*. Poznata su dva skorija pravca u analizi savremenih uslova i komparaciji sa uslovima koje opisuje *Чаянов*. Jedna grupa autora pokušava da objasni kako savremeni agrobiznis želi da se povuče iz procesa proizvodnje koji se odvija u agraru, fokusirajući se na poslove vezane za kredit, snabdevanje inputima, ugovaranje, prodaju, ostavljajući tako proizvodnju primarnih proizvoda malim vlasnicima i zarađujući na njima umesto da ih izbace – zamene u proizvodnom procesu (*Tausig, Djurfeld, Friedman, i dr.*). Drugi se bave kritičnim nedostatkom radne snage koji se javlja između ostalog, i u agraru. Oni smatraju da je kapitalističko agrarno reduzeće više ugroženo i ističu ulogu i značaj države kao subjekta koji bi trebalo da mu pomogne. S druge strane, ocenjuju da se seljačko gazdinstvo bazirano na sopstvenoj radnoj snazi i pomoći suseda, pokazalo kao vitalnije, što je u konačnom rezultovalo povećanjem produkcije i učešća u zemljištu koje se obrađuje, u poređenju sa kapitalističkim farmerima – poslodavcima.

Razumevanje socijalne ekonomije seljačkog gazdinstva, uveliko podgreva *Чаянов-лjev* stav o logici proizvodnje " odozdo", zatim stav o tzv. " samoeksploataciji, odnosno, eksploatacija sopstvene radne snage na gazdinstvu" i konačno, egzistiranju više paralelnih ekonomskih sistema i neophodnosti njihovog praćenja korišćenjem više konceptualnih šema.

Pored navedenog, značajne diskusije izazivaju i međuzavisni konceptualni elementi koje *Чаянов* navodi u svojoj knjizi o teoriji seljačke ekonomije: ruralne kooperative; diferencirane optimume; i vertikalnu kooperaciju. Pri tom, posebno je značajna diskusija o ovom poslednjem. Naime, *Чаянов* u značajnoj meri kritikuje *Сталин-ов* pristup kolektivizaciji – tzv. horizontalnoj kooperaciji. Nju smatra izvorom stagnacije ili smanjenja produktivnosti u uslovima kada 85% stanovništva u Rusiji drži u svojim rukama 95% obradivog zemljišta. On prednost daje vertikalnoj kooperaciji. Sve to je ukazivalo na nivo kolektivizacije i ruralne transformacije baziranom na

novim oblicima organizacije proizvodnje koji uvažavaju seljačke umesto birokratske metode organizovanja.

Naosnovana navedenog pristupa je iznikla i tzv. "Zelena Revolucija" 1960-tih koja je trebalo da pomogne novonastalim i dekolonijalizovanim siromašnim zemljama sveta u kojima je dominirao sitni seljački posed zasnovan na porodičnoj radnoj snazi i bez sredstava tehnike i tehnologije koji bi ih učinili produktivnijim.

Postojanje globalnog *gap-a* između razvijenih i nerazvijenih zemalja (*The Backward Nations*) koji se održao sve do današnjih dana, povećavajući se sve više i pored raznih aktivnosti globalnih organizacija. Ipak, nerazvijene zemlje kako 1960-tih godina tako i danas u eri novog kolonijalizma koje nameće globalno društvo, u značajnoj meri gledaju na seljaštvo kao političku snagu koja može pomoći smanjenju stvaranja urbanog siromaštva (ljudi bez sredstava za sopstveni opstanak, često i na nivou egzistencijalnog nivoa).

Konačno, moguće je zaključiti da seljaštvo opstaje menjajući oblike organizovanja ali ne kao dominantni socio-ekonomski model proizvodnje i življenja, već kao segment u kome utočište nalaze milioni onih koji su na ivici siromaštva ali još uvek ne gubeći osnovu svoje egzistencije. Otuda teorija seljačkih gazdinstava *Чаянов-а* i dalje može predstavljati osnovu analize njihovog položaja i evolucije.

Literatura 8

1. Anfimov, A. M. (1961) *Zemel'naya arenda v Rossii v nachale XX veka*, Moscow.
2. Булгаков Н. С. (1900) *Капитализм и земледелие (Капитализм и земьорадња, 2 тома, Санкт Петербург*.
3. Čajanov, A. V. (1967) *Oeuvres choisies, Vols. I-VIII, Paris—The Hague*.
4. аианов А. В. (1927) *Основные линии развития русской сельскохозяйственной мысли за два века, pp 201-239, saplement: "Развитие основных принципов науки о сельском хозяйстве в Западной Европе", Moskva, Rusija*.
5. аианов А. В. (1929) *Бюджетнь е исследования, Moskva, Rusija*.
6. Чауанов, А. В. (1924) *Оцхерки по економике трудового сел'ского кхозуаиства, 2nd ed., Moscow; reprinted in Čajanov (1967, IV)*.
7. Chayanov, A. V. (1925) *Organizatsiya krest'yanskogo khozyaistva, Moscow; reprinted in Čajanov (1967, I), translated in Chayanov, (1966) as "Peasant Farm Organization"*.
8. Chayanov, A. V. (1966) *The Theory of Peasant Economy, ed. and introd. By Daniel Thorner, Basile Kerblay and R. E. F. Smith, Homewood, Ill, The University of Wisconsin Press*.
9. Chayanov, A. V. (1991) *The theory of peasant co-operatives, London: I. B. Tauris*.
10. Chelintsev, A. N. (1918) *Teoreticheskie osnovaniya organizatsii krest'yanskago khozyaistva, Khar'kov*.
11. Chelintsev, A. N. (1928) *Russkoe sel'skoe khozyaistvo pered revolyutsiei, 2nd ed., Moscow*.
12. David, E. (1903) *Socijalizam i poljoprivreda – Sozialismus und Landwirtschaft, Berlin, Nemačka*.
13. Jevons, W. S. (1971) *The Theory of Political Economy, 3rd edition, Preface by Harriet Jevons, McMillan and co, London, UK*.
14. Kautsky, K. (1953) *Agrarno pitanje, preveo: Ivan Lavrač, Kultura, Beograd*.

RAZVOJ RUSKE
"PROIZVODNO-
ORGANIZACIONE
ŠKOLE"

15. Лѐнин, В. И. (1956) Razvoj kapitalizma i radnički pokret u Rusiji, obradio: Vasa S. Kolak, u Opšta istorija novog veka, 68, Centar za poslovni film, Novi Sad.
16. Марков, А. А. (1906) Распространение закона больших чисел на величины, зависящие друг от друга, "Известия Физико-математического общества при Казанском университете", 2-я серия, том 15, st. 135-156.
17. Markov, A. A. (1971) Extension of the limit theorems of probability theory to a sum of variables connected in a chain, reprint Appendix B: R. Howard-a. Dynamic Probabilistic Systems, volume 1: Markov Chains. John Wiley and Sons.
18. Marks, K. (1947) Kapital, knjiga I-III, Kultura, Beograd.
19. Nõu J. (1967) The Development of Agricultural Economics in Europe, Almqvist & Wiksells, Upsala.
20. Njegovan, Z. (2016) Rani ruski doprinos agroekonomskoj misli: Алексей Петрович Людоговский, časopis: Agroekonomika, god 45, br. 72.
21. Shanin T. (1973) The Nature and Logic of Peasant Economy: A Generalisation, Journal of Peasant Studies, October.
22. Shanin, T. (1971) Peasants and Peasant Societies, Harmondsworth. Shanin, Teodor, 1972, The Awkward Class, Oxford.

Primljen/Received: 30.03.2017.

Prihvaćen/Accepted: 08.05.2017.